

Государственный архив
Московской области

9(47.925)

2-24

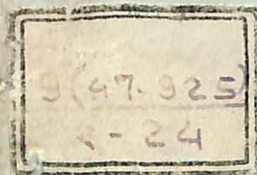
ՄԱՏԵՆԱՀԱՐ «ՆՐԵՒԱՆ», Ի

01 SEP 2011

131 AUG 2007

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

ԻՐ ՀՈԳԵՎԱՐՔԻ ՕՐԵՐՈՒՆ

Բ Ա Ր Ի Ջ

Տպագրութիւն «Նրեւան»ի

1927

9(47.925)

2-24

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

ԻՐ ՀՈԳԵՎԱՐՔԻ ՕՐԵՐՈՒՆ

Թ Ա Ր Ի Ձ

Տպագրութիւն «Երեւան»ի

1927

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԻՐ ՀՈԳԵՎԱՐՔԻ ՕՐԵՐՈՒՆ

Դաշնակցութիւնը գաղութներու մէջ ամէն մայիս 28ին կը տօնէ «Հայաստանի անկախութեան» օրը: Այդ «տօնի» առթիւ կազմակերպուող հանդէսներու մէջ դաշնակցական նախկին նախարարները և անոնց սեղանի փըշանքներով ապրող գործիչները կը փառաբանեն այն օրերը, երբ Հայաստանը դաշնակցական կառավարութեան հեռքին տակ կ'ապրէր: Այդ պարոնները կը հայհոյեն և կը վատաբանեն խորհրդային կառավարութիւնը, իբրեւ մեծագոյն դժբախտութիւնը՝ հայ ժողովուրդի համար: Գաղութներու մէջ դժբախտաբար կան դեռ հայ աշխատաւոր մարդիկ, որոնք ականջ կը կախեն դաշնակցական գործիչներու այդ ճառերուն և կը կարծեն, որ իրօք մայիս 28ը բարեբաստիկ օր մըն է եղեր Հայաստանի ժողովուրդին համար:

Մինչդեռ, եթէ Հայաստանի մեր աշխատաւոր եղբայրներուն կարծիքը հարցնենք, պիտի լսենք թէ ինչ տխուր յիշողութիւններ ունին անոնք Հայաստանի դաշնակցական ջրջանի մասին: Այսօր ֆրանսայի մէջ հաստատուած հայ աշխատաւորները իրենք չեն ապրած այն սեւ օրերը, որ դաշնակցական Հայաստանի մէջ մօտ երեք տարի քաշեցին այնտեղ ապրող աշխատաւոր հայրենակիցները:

Դաշնակցական հոետորները հազար ու մէկ պարծենքոտ սուտեր կը փչեն և անգիտակ լսողներէն ծափահարութիւններ կը խլեն: Այդ ծափահարութիւնը և մա-

g 4893 4-65

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԵՂԱՐՄԱՆԱԿԱՆ
ԳԵՂԱՐՄԱՆԱԿԱՆ

յիս 28ի հանդէսներու ուրախութիւնը բացարձակ հեգնանք է այն տառապանքներուն, որոնց ենթարկուեցաւ Երեւանի և Շիրակի հայութիւնը 1918էն մինչև 1920, դաշնակցականներու տիրապետութեան ժամանակ: Գաշնակցական գործիչներու հոգը չէ այդ ամենը. գիտենք որ Խառնուեանը շնականօրէն իր կնոջ հմայքներուն գովքը կ'ընէր այն րոպէին, երբ տաճիկ փաշաներու յաղթական սուրը Ալեքսանդրապոլի մէջ ստրկութեան դաշնագիր ստորագրելու տար դաշնակցականներուն: Գիտենք, որ մայիս 28ի հանդէսները արտասահմանի մէջ նպատակ ունին միայն և միայն երկու-երեք տասնեակ դաշնակցական գործիչներու կեանքն ու դիրքը ապահովելու: Բայց ի՞նչ խղճով գաղութահայ աշխատաւորներու մէկ մասը կը տօնէ մայիս 28ը, որ Հայաստանի աշխատաւորութեան գլխուն անասելի դժբախտութիւն և փորձանք եղաւ:

Այս մասին թող մտածեն այն հայ գործաւորները, որոնք առանց խորը տեսնելու կ'երթան լսելու մայիս 28ի դաշնակցական հռետորներու սուտ և կեղծաւոր ճառերը: Եւ ամենէն առաջ ու ամենէն շատ պէտք է մտածել, յիշել ու հասկնալ թէ ի՞նչպէս կ'ապրէր հայ ժողովուրդը դաշնակցական կառավարութեան «ազգասէր» և «բարեխնամ» ձեռքին տակ: Պետութիւնը և կառավարութիւնը հարկաւոր են ժողովուրդը ապրեցնելու, անոր ֆիզիքական գոյութիւնը ապահովելու և տարուէ տարի աւելի բարեկեցիկ վիճակի հասցնելու համար: Գաշնակցական պետութիւնը, որ «Հայաստանի հանրապետութիւն» կը կոչուէր, ի՞նչ էր քան այս նպատակը իրագործելու համար:

Կարեւորը այս հարցին պատասխանելն է. կարեւորը այն է, որ դաշնակցական նախկին նախարարները ապա-

ցուցանեն փաստերով և թուերով թէ իրենք իսկապէս դրակուն գործ կատարած են, շօշափելի շահ ցոյց տուած իրենց ձեռքը ինկած հայ ժողովուրդին: Ամէն մէկ շարլաթան, ամէն մէկ աճապար ու ամբոխավար կարող է ամենագեղեցիկ և ոգեւորուած ազգասիրական ճառեր խօսիլ Կարոյն են արդեօք դաշնակցական գործիչները փաստերով ապացուցանել որ իրենք ազգասիրական ճառերէ զատ նաև դրական աշխատանք թողած են Հայաստանի մէջ:

Ո՛չ, չեն կրնար ապացուցանել, որովհետև բոլոր փաստերը Գաշնակցութեան դէմ կը խօսին և ցոյց կուտան որ «Հայաստանի հանրապետութեան» մօտաւորապէս երեք տարիները եղեր են հայ ժողովուրդի աղքատացման և ֆիզիքական գոյութեան փճացումի տարիներ: Գաշնակցական տիրապետութենէն առաջ ալ Ռուսահայաստանը յետամնաց ու աղքատ երկիր էր, իբրև ցարական Ռուսաստանի յետամնաց նահանգներէն ամենայնսամնացը: Յարական կառավարութիւնը, որ առհասարակ Ռուսաստանի ժողովուրդի յառաջդիմութեան և տնտեսական բարեկեցութեան մասին չէր մտածեր, ոչ մէկ խոշոր տնտեսական շինարարութեան կը ձեռնարկէր հայկական գաւառներու մէջ: Գիւղացիութիւնը կը տառապէր սակաւահոգութենէ, կը սնքար անտանելի հարկերու տակ, չունէր բաւականաչափ դպրոցներ:

1914ին վրայ կը հասնի ընդհանուր պատերազմը, որ իր ամբողջ ծանրութեամբ կ'իյնայ նաև Հայաստանի վրայ: Կռուի ձախափ մօտիկութիւնը, գաղթականներու անվերջ կարաւանները, ռուսական զօրքի նահանջը և վերագարձը դէպի տուն, ազգային կռիւներն ու ընդհարումները երկրի զանազան մասերուն մէջ մեծամեծ հարուածներ կը հաս-

ցընեն Հայաստանի գիւղացիական տնտեսութեան: Բայց վատագոյն օրերը հայ ժողովուրդի գլխուն պիտի բերեն և բերին յետագայ դէպքերը:

1917ի նոյեմբեր 7ին Ռուսաստանի բանւորները և գիւղացիները խորհրդային իշխանութիւն յայտարարեցին և անմիջապէս ձեռնարկեցին խաղաղութիւն կնքելու գերմանիոյ, Աւստրիոյ և Տաճկաստանի հետ: 1918ի սկզբին խորհրդային կառավարութիւնը այդ երեք պետութիւններու հետ կնքեց Բրեստ Լիթովսքի հաշտութիւնը: Հատ ծանր էր այդ հաշտութիւնը, որովհետեւ մեծ հողային զիջումներ կ'ընէր Ռուսաստանը յօգուտ թշնամիին: Սակայն այլ կերպ վարուել կարելի չէր, որովհետեւ երկիրն ու ժողովուրդը խաղաղութեան պէտք ունէին. դիմադրելը, պատերազմը շարունակելը պիտի նշանակէր աւելի մեծ կորուստներ ու նենալ և ի վերջոյ ստիպուած ըլլալ աւելի մեծ զիջումներ ընելու:

Պրէստ-Լիթովսքի հաշտութեան պայմաններուն համաձայն կարս, Պաթում և Արտասան պիտի անցնէին Տաճկաստանի:

Անդրկովկասի սէյմը (խորհրդարան) որու մաս կը կազմէին և դաշնակցականները, չընդունեց Բրեստ Լիթովսքի հաշտութիւնը և անկէ բղխող պարտաւորութիւնները Տաճկաստանի հանդէպ: Անդրկովկասը անջատուեցաւ Խ. Ռուսաստանէն և որոշեց առանձին բանակցիլ Տաճկաստանի հետ, որու զօրքերը անարգել կը լաւաջանային դէպի Կովկաս՝ Հայաստանի վրայով: Բրեստ-Լիթովսքի պայմաններէն աւելի նպաստաւոր պայմաններով հաշտութիւն կնքելու համար հարկաւոր էր, անհրաժեշտ էր ուժեղ բանակ ունենալ, որ ընդունակ ըլլար դիմադրելու տաճ-

կական արշաւին: Անդրկովկասի կառավարութիւն կոչուող մարմինը այդպիսի բանակ չունէր և ո՛չ ալ կարող էր կազմակերպել, մանաւանդ որ ոչ մէկ համաձայնութիւն կը կայանար Անդրկովկասի սէյմի երեք ղազի կուսակցութիւններու մէջ: Այսպէս էր, որ թուրքերը արշաւեցին, գրաւեցին Կարսը, Ալեքսանդրապօլը, Ղարաբաղի սէն հասան Երեւանի դուռները մօտեցան Թիֆլիսին, ուրիշ խօսքով՝ խլեցին ու գրաւեցին աւելի շատ, քան պիտի ստանային Բրեստ-Լիթովսքի հաշտութեան պայմանագրով: Ամբողջ անցուդարձերու մէջ ամենէն շատ տուժողը եղաւ Հայաստանը, որ կատարեալ աւերակի և գերեզմանոցի վերածուեցաւ:

Յետագայ դէպքերը ծանօթ են: Խորհրդային Ռուսաստանէն անջատուած և այդպիսով թուլացած Անդրկովկասը, առաւել ևս թուլացաւ, երբ 1918ի մայիսի վերջը բաժնուեցաւ երեք պետութիւններու և կազմուեցան Արաստանի, Ազրբեջանի և Հայաստանի հանրապետութիւնները: Տաճիկ-գերմանական յաղթանակը այսպիսով կատարեալ դարձաւ:

Երեք հանրապետութիւններէն ամենաթուլը և դժբախտը դաշնակցական Հայաստանը եղաւ: Սակայն Հայաստանի ժողովուրդի վիճակը դէպի լաւը չփոխուեցաւ նոյնիսկ տաճիկն ու գերմանացին՝ Անդրկովկասէն հեռանալէ յետոյ: «Դաշնակիցներու» փաստական տիրապետութիւնն ալ ո՛չ մէկ բարիք տուաւ Անդրկովկասի ժողովրդներուն և մանաւանդ Հայաստանի:

«Դաշնակիցները» ո՛չ կամեցան, ո՛չ ալ կրցան խաղաղութիւն ստեղծել Անդրկովկասի մէջ, որը 1918ի վերջէն մինչեւ 1920ի վերջը ունեցաւ հայ-վրացական, հայ-ազրբէջ-ջանական և հայ-տաճկական պատերազմները:

Դաշնակցական կառավարութիւնը յիմարութիւն ունէր կարծելու որ «դաշնակից» պետութիւններու ներկայացուցիչները հայկական շահերը իրենց սրտին շատ աւելի մօտ կ'ընդունին քան վրացականն ու թաթարականը: Այս անհիմն հաւատքն ունենալով դաշնակցական իշխանութիւնը իր արտաքին քաղաքականութեան մէջ հարեւաններու հանդէպ կ'ընէր այնպիսի ձեռնարկներ, որ բնաւ չէին համապատասխաներ Հայաստանի բնակչութեան հիւժուած ուժերուն: Ասոր հետեւանքը կ'ըլլայ այն՝ որ Հայաստանը կը մեկուսանայ և կը կղզիանայ: Ամէն կողմէ ան կը շրջապատուի թշնամիներով: Երկիրը կ'իյնայ ամենածանր տնտեսական կացութեան մէջ: Մէկ կողմէ մենշևիկեան Վրաստանը կը փակէ արտաքին շուկաներու ճամբան, իր ձեռքը պահելով Պաթմուսի երկաթուղին, միւս կողմէ մուսաւաթական Ազրբեջանը կը զրկէ Հայաստանը նաւթէ: Տաճկաստանէն նոյնպէս ոչինչ չի ներմուծուիր դէպի Հայաստան: Երկրի ներսը հայկական կառավարութիւնը կը գործադրէ թրքական շրջանները «մաքրելու» ծրագիրը. ներքին ազգային կռիւներու արիւնոտ շարանն է որ կը սկսի: Արդիւնքը կ'ըլլայ այն որ մէկ կողմէ աւելի ևս կը լարուի հայ-թրքական թշնամութիւնը, իսկ միւս կողմէ կ'ամայանան շարք մը կարեւորագոյն տնտեսական շրջաններ, զորքը կը բարոյալքուի թրքական գիւղերու թալանով, որու աւարը բան մը չաւելցնելով բուն ժողովուրդի ունեցածին վրայ, միայն քանի մը նախարարներ և բարձր խմբապետներ կը հարըստացնէ:

Դաշնակցական կառավարութիւնն ու կուսակցութիւնը երբեք չկարողացան ըմբռնել խաղաղութեան բարիքը հիւժուած երկրի և ժողովուրդի համար: Ընդհակառակը, դաշ-

նակցական կառավարութիւնը, բնաւ հաշուի չառնելով ժողովուրդի պահանջն ու անոր կարողութիւնը, հետապնդեց «մեծ և միացեալ Հայաստանի» ծրագիրը՝ այն յիմար յոյսով որ դաշնակիցները տնտեսապէս և ռազմական տեսակէտով պիտի օգնեն այդ երազական ծրագիրն իրագործելու: Ահա այս մտայնութիւնն էր, որ Սեւրի դաշնագրով հրահրուած, տուն տուաւ դաշնակցական կառավարութեան անհաշտ և յարձակողական քաղաքականութեան Տաճկաստանի հանդէպ: Այդ քաղաքականութիւնն էր, որ 1920ի աշնան դաշնակցական կառարութիւնը մղեց դէպի պատերազմ Տաճկաստանի դէմ: Այդ արկածախնդիր պատերազմին առաջին իսկ կռիւները ցոյց տուին թէ որքան փտած է դաշնակցական պետութեան հիմքը: Բանակը չէր կրնար կռուիլ, ժողովուրդը չէր կրնար զօրք պահել «դաշնակիցները» չէին կամենար օգնել: Այդ արիւնալի ամիսները, 1920ի աշնան, վերջին հարուածը տուին Հայաստանի ժողովրդային առանց այն ալ խարխուլ և հիւանդ տնտեսութեան:

ԳԺուար չէ պատկերացնել թէ ի՞նչ տնտեսական վիճակ պիտի ունենար Հայաստանի նման երկիր մը, որ երեք տարի շարունակ պատերազմական կացութեան մէջ ապրեցաւ: Յիմար երազ պիտի ըլլար, եթէ երեւալայէինք թէ դաշնակցական կառավարութիւնը ունէր շինարարական ձեռնարկ կատարեց իր գոյութեան երեք տարուայ ընթացքին: Ժողովուրդը երախտապարտ պիտի ըլլար կառավարութեան, եթէ ան գոնէ չքանդէր, չաւերէր և չցամքեցնէր ամենաաղքատ կեանքի հիմքերն ու աղբիւրները: Բայց Դաշնակցութիւնը կը քանդէր և կ'աւերէր:

Խօսինք թիւերով և փաստերով: Պատերազմէն առաջ

Հայաստան ունէր կլոր թւով 280 հազար տեսեադին ցանքս, որուն 249 հազար տեսեադինը՝ հացաբոյսեր: Շատ բան չէր ատիկա, և Հայաստան միշտ ալ իր հացի պակասը կը լրացներ Ռուսաստանէն բերուած հացով: Իսկ ի՞նչ կը տեսնենք դաշնակցական տիրապետութեան շրջանին: Հացաբոյսերու քանակութիւնը կրկնակի կը պակսի: 1914ին 249 հազար տեսեադին գորենի և գարիի փոխարէն 1919ին Հայաստանի մէջ կը ցանուի միայն 72 հազար տեսեադին. այսինքն նախապատերազմական շրջանի մէկ երրորդէն ալ պակաս:

Դաշնակցական տիրապետութեան ժամանակ, օրինակ 1919ին, Հայաստանի մէջ կը ցանուէր ընդամենը 570 տեսեադին բամբակ, այսինքն 40 անգամ պակաս, քան 1914ին: Ինչի՞նչ տեսեադին է այս սարսափելի անկումը:

Բամբակագործութեան այս քայքայումի պատճառները մէկէ աւելի են: Մէկ կողմէն առուներու և ջրանցքներու փծացումը, լծկանի, գործիքի և սերմի պակասութիւնը, միւս կողմէն ռուսական շուկայի ճախքան փակուիլը և ի լրումն այս ամենի՝ դաշնակցական կառավարութեան ընդգրկած քաղաքականութիւնը բամբակագործներու հանդէպ:

Հակառակ ապահովութեան բացակայութեան և աղքատութեան, բամբակագործները նորէն ի վիճակի էին 570 տեսեադինէն աւելի բամբակ ցանելու, եթէ կառավարութիւնը ընդառաջ երթար բամբակագործ գիւղացիութեան շահերուն:

Կատարուեցաւ հակառակը: Գեո 1918ին, Ազգային խորհուրդը հրատարակած էր իր հռչակաւոր օրէնքը բամբակի մենաշնորհի մասին: Ըստ այդ օրէնքի, պարտադիր կերպով կառավարութեան պիտի ծախուէր բամբակը, բայց

այնպիսի աժան գնով, որը իրական արժէքի կէսէն ալ պակաս էր: Բնական է, որ գիւղացիութիւնը գերադասեց այլևս բամբակ չցանել: Դաշնակցական կառավարութիւնը այսպիսով ցամբեցուց ժողովրդային հարստութեան կարեւոր աղբիւրներէն մին:

Աստուծոններն ալ մեծապէս տուժեցին իմպերիալիստական պատերազմէն, ազգամիջեան կռիւներէն ու դաշնակցական տիրապետութենէն: Պաշտօնական թիւերը այս մասին ալ շատ պերճախօս են: 1914ին Հայաստանի մէջ կար 684 հազար խոշոր եղջիւրաւոր անասուն և 1,565,000 մանր եղջիւրաւոր, իսկ 1919ին այդ թիւերը կը պակսին աւելի քան երեք անգամ. կը մնայ 230 հազար խոշոր եղջիւրաւոր և 470 հազար մանր եղջիւրաւոր անասուն: Ուրիշ խօսքով, մեծապէս կը տուժէ ոչ միայն խաշնարածութիւնը, այլև հողագործութիւնը, լծկան անասուններու պակասութեան պատճառով:

Պակաս չափով չտուժեցին նաև այգեգործութիւնը և գինիի արդիւնաբերութիւնը: Աւճառահասման շուկաներէ կտրուած, աշխատող ձեռքերու և դրամագլուխի պակասութենէն նեղուած, այս երկու յարակից ճիւղերը կատարեալ անկումի դուռը հասան դաշնակցական տիրապետութեան օրով:

Ժողովրդական տնտեսութեան ո՞ր ճիւղը թուենք, որ տուժած չըլլայ դաշնակցական Հայաստանի մէջ: Զրալին տնտեսութիւնը, ջրանցքներու և առուներու ցանցը, Հայաստանի գիւղատնտեսութեան այս արեան սիստեմը ցամբելու վրայ էր: Դաշնակցական կառավարութիւնը ո՞չ մէկ նոր ջրանցք չինեց, ոչ ալ այնպիսի պայմաններ ստեղծեց, որ ժողովուրդը կարողանար գոյութիւն ունեցող հին ջրանցքներուն ու առուներուն մասին հոգ տանի:

Անխնամ մնացած առուները 60 առ հարիւր պակաս ջուր կը հոսեցնէին դէպի գիւղացիական արտերը, որոնք առանց ոռոգուելու կը մնային և իրենց նախկին բերքատուութիւնը մեծապէս կը կորսնցնէին:

Երբ խորհրդային կառավարութիւնը իր ջանքերուն կը վերագրէ Շիրակի, Էջմիածնի և այլ ջրանցքներու կառուցումը, դաշնակցական տարագիր նախարարները կ'առարկեն թէ այդ բոլոր ջրանցքներու ծրագիրները իրենք ալ ունեցեր են: Ծիծաղելի՜ առարկութիւն: Ո՛չ թղթի վրայ գրուած ծրագրով, ո՛չ ալ մելանով կրնային ջրուիլ գիւղացիներուն դաշտերն ու այգիները: Դաշնակցական կառավարութիւնը երկիրը կ'ռոպէր միայն մէկ հեղուկով՝ ժողովրդի տաք արիւնով՝ ըստ ծրագրի և ծրագրէ դուրս: Պատմական իրողութիւն կը մնայ այն, որ Հայաստանի աշխատանքներուն արիւնի գետերը չորցնողն ու դաշտերը նոր ջրանցքներու ջրով ոռոգողը խորհրդային կառավարութիւնն է:

Դաշնակցական կառավարութեան օրօք կատարելապէս մեռաւ Հայաստանի արդիւնաբերութիւնը: Ըսինք արդէն որ պատերազմէն առաջ ալ շատ գործարաններ չունէր Հայաստանը: Զարական կառավարութիւնը հակառակ էր ծայրագաւառներուն մէջ (Հայաստան, Թուրքեստան, Վրաստան և այլն) արդիւնաբերութիւն ստեղծելուն: Ծայրագաւառները կէս-գաղութային վիճակի մէջ էին և դեր ունէին հում նիւթ մատակարարել ոռոս բուրժուազիայի «հայրենական» արդիւնաբերութեան համար: Հայաստանի մէջ, այս տեսակէտէն բացառութիւն կը կազմէր Շուշի-Թովի գինիի և կոնեագի գործարանը ու մէկ քանի ուրիշ փոքր հայկական գինեգործարաններ: Ասոնցմէ զատ պէտք

է առանձին յիշատակել պղնձահանքերը (Ալաշկերտի, Սիսի Գադան, Ղաթար), որոնք մեծ մասամբ կը շահագործուէին արեւմտեան դրամատէրերու կողմէ: Սակայն Հայաստանի մէջ չկար ո՛չ թեքսթիլ (հիւսուածքի) արդիւնաբերութիւն, ո՛չ բամբակազտիչ մեծ գործարան և ո՛չ ալ կաշուեգործական արդիւնաբերութիւն: Ուրիշ խօսքով, բամբակագործութեան և անասնաբուծութեան մատակարարած հում նիւթերը չէին վերամշակուեր և շահագործուէր բուն երկրին մէջ:

Պատերազմէն առաջ Հայաստանի հանքերը կուտային ամբողջ Ռուսաստանի պղնձի արդիւնաբերութեան 16 առ հարիւրը՝ 343 հազար փութ հալած պղինձ:

1914էն մինչև 1917 պղնձի արդիւնաբերութիւնը տարուէ տարի պակսելով, 1918ին միանգամայն կանգ կ'առնէ: Դաշնակցական կառավարութիւնը բան մը չըրաւ արդիւնաբերութեան այդ թանկարժէք ծիրը շարունակելու կամ վերականգնելու համար: Հանքերը և գործարանները աւերուեցան:

Գինեգործութիւնը նմանապէս մեծ չափով կը նուս-զի դաշնակցական Հայաստանի մէջ, նկատի առնելով որ այգիներու տարածութիւնը և բերքատուութիւնը հսկայական չափով պակսեր էր: Փակ էին հայկական կոնեագի և գինիի արտաքին շուկայի ճամբաները, այգիներու կուլտուրական մշակութեան մասին հոգ տանող չկար այլեւս:

Ժողովրդական տնտեսութեան այս անկումի պատկերէն պէտք է եզրակացնել թէ ինչ խղճալի վիճակ պիտի ունենար դաշնակցական Հայաստանի ելեւմուտքը: Այս ասպարէզին մէջ դաշնակցական կառավարութիւնը առասպելական աղքատութեան նմուշը տուաւ կարգ մը պե-

տուլթիւններու շարքին: Այս մասին խօսելով, Խորհրդային Հայաստանի տնտեսագէտներէն մին կը գրէ. «Երկիրը հեղեղուած էր ահռելի չափերու հասնող թղթադրամներով՝ 340 միլիոն անդրկովկասեան պօներով և 11 միլիարտէն աւելի հայկական չէքերով: Սակայն այս բոլորի արժէքը հաւասար էր կոյր թւով միայն 353 հազար մինչ պատերազմեան ռուբլի»:

Գաշնակցական կառավարութեան ժամանակ ժողովուրդը չափազանց տհաճութեամբ կ'ընդունէր հայկական չէքերը և իր սեփական «վալիւտայէն» կը գերադասէր վրաստանի կամ Ատրբէյջանի պօները կամ ռուսական Խորհրդային դրամանիշերը, դեռ չխօսինք արտասահմանեան դրամի և ոսկիի մասին: Ժողովուրդը վերջապէս բոլորովին կորսնցուց իր հաւատքը դրամի գնողական ուժի նկատմամբ և անցաւ «ընտանտեսական փոխանակութեան»:

Խորհրդային Հայաստանի ֆինանսներու կոմիսարիատը պաշտօնական զեկուցման մը մէջ (Տ. «Խորհրդ. Հայաստան 1920—25» ժող.) ակնարկ մը նետելով դաշնակցական Հայաստանի ֆինանսական դրութեան վրայ՝ կը գրէ.

«Գաշնակցական Հայաստանի տնտեսական քայքայման պրոցեսին աւելի եւս կը նպաստէր ինկոյ դրամանիշը: Ինչպէս յայտնի է Անդրկովկասը երեք «տնկախ» հանրապետութիւններու բաժնուէլէն յետոյ եւս ընդհանուր էմիսիոնը (թղթադրամներու տպագրութիւնը) կը շարունակուէր ուժեղ թափով և գրեթէ ամբողջ տարի մը անոնք ունէին ընդհանուր դրամանիշներ — անդրկովկասեան պօները: Բայց մինչդեռ Ատրպէյջանն ու վրաստանը, բացի պօներէն, ունէին նաեւ մանկանէզ, մաքսային ու այլ եկամուտներ, Հայաստանը չունէր ոչ

մէկ այլ եկամուտ և բացառապէս կախում ունէր Թիֆլիսի էմիսիոնէն: Եւ որովհետեւ Անդրկովկասեան պօներու տպագրութիւնն ու բաշխումը կը կատարուէր Թիֆլիսի մէջ մենշեւիկներու հսկողութեամբ, ուստի և Հայաստանի ֆինանսները դաշնակցականներու ժամանակ կը գտնուէին այս հանգամանքի ազդեցութեան տակ:

1918 յուլիսէն մինչեւ 1919 օգոստոսը Հայաստանը ստացեր է անդրկովկասեան պօներէն ընդամենը 340 միլիոն ռուպլի, որ Երեւանի մասնաւոր շուկայի քուրսով հաւասար էր 9 միլիոն 200 հազար ռ. (ոսկիով): Այս գումարը հաւասար էր յիշեալ ժամանակաշրջանի բոլոր պետական եկամուտներու 84 առ 100-ին:

1919ի ամառը վրաստանն ու Ատրպէյջանը անցան սեփական դրամանիշներու, Հայաստանն ալ ստիպուած եղաւ հոգալու սեփական «վալիւտայի» մասին:

Ելմտագնան նախարարութիւնը լոնտոնի մէջ ձեռնարկեց 300 միլիոն ռուպլիի հայկական դրամանիշներու տպագրութեան, իսկ մինչեւ անոնց ստացուիլ՝ գտնուեցաւ հետեւեալ ելքը. Ռուսական Պետական Պանքայի Երեւանեան Բաժանմունքի հետ կնքուեցաւ պայմանագիր մը, որով վերջինս բաց ըրաւ Հայաստանի կառավարութեանը յատուկ ընթացիկ հաշիւ կառավարութեան եռամսեայ մուրհակներու ապահովութեամբ: Ի հաշիւ այս վարկի կառավարութիւնը բաց պիտի թողուր 100 միլիոն ռուպլիի չէք՝ այդ բաժանմունքի ստորագրութեամբ վաւերացուած: Երեք ամիս յետոյ այդ չէքերու փոխարէն չէքատէրերուն պիտի վճարուէր դրամ:

Այսպիսով, հանդէս եկան այսպէս կոչուած «հայկական չէքերը», որոնք ժամանակաւոր բնոյթ պէտք է կրէին:

Այս չէքերը ոչ մէկ ապահովութիւն չէին տար արն մասին, թէ վաղեւտան երբեւիցէ կը վճարուի չէքի տիրոջը, որովհետեւ, ըստ չէքի բնագրի մակագրութեան՝ դրամը պարտաւոր էր վճարելու Ռուս Պետական Պանքայի Բաժանմունքը, որ թէ՛ իրաւականօրէն և թէ՛ փաստօրէն գոյութիւն չունէր:

«100 միլիոն չէքերը պէտք է բաց թողուէին, ըստ էմիսիոն ծրագրի, այսպիսի յաջորդականութեամբ — 1919 օգոստոսին՝ 15 միլիոն ռ., սեպտեմբերին՝ 30 միլիոն ռ., հոկտեմբերին և նոյեմբերի սկիզբին՝ 55 միլիոն ռ.: Յետոյ պէտք է սկսուէր անոնց փոխանակումը դրամով:

Յիրաւի, օգոստոսին բաց թողուեցաւ 14 միլիոն ռ., բայց 1919 սեպտեմբեր ամսուն կառավարութիւնը հարկադրուած եղաւ բաց թողելու 71 միլիոն ռ. չէք, իսկ արեւհետեւ էնֆլատիոնը (չրջանառութեան մէջ գտնուող դրամի շատութիւն) ընդունեց անզուսպ բնոյթ, — հայկական չէքերը սահեցան թեք մակարդակով և 1920 թուի աշնանը հասան անդրկովկասեան պոների արժէքի մէկ ճրգին: Չէքերու գործածութեան առաջին երկու և կէս ամիսը անոնց քուրսը հաւասար էր անդրկովկասեան պոներու քուրսին: Անոնց քուրսի յետագայ անկումը հետեւանք էր էնֆլատիոնի, — չէքերով շուկան հեղեղելու:

Ռուսական ոսկի 10 ըուպլինոցը, որ 1919 աշնան կ'արժէր 900 ըուպլի, 1920 նոյեմբերին հասաւ 200 հազար ըուպլիի չէքերով:

1919 օգոստոսէն մինչեւ 1920 նոյեմբերի վերջը, այսինքն՝ մինչեւ Հայաստանի խորհրդայնացումը բաց է թողնուած 10,850,000,000 ըուպլիի չէք, որու էմիսիոն արժէքը ոսկիի քուրսով հաւասար էր մօտ 6 միլիոն ըուպլիի:

Դաշնակցական Հայաստանի պետական ելեւմտացոյցի մասին խօսելը՝ ի զուր յոգնութիւն պիտի ըլլար, որովհետեւ այդպիսին՝ կանոնաւոր պետական հասկացողութեամբ՝ գոյութիւն չունէր: 1918 յուլիս-1919 օգոստ. շրջանի համար կազմուած էր ելեւմտացոյցի նման հաշիւ մը, ուր եկամուտի բաժնին մէջ կը տեսնենք 405,190,000 ըուպլի անդրկովկասեան պոներով. այս գումարէն 340 միլիոն ըուպլին կուգար անդրկովկասի էմիսիոնէն: Ելքի բաժնին մէջ ռազմական նախարարութեան ծախք նախատեսուած էր 112 միլիոն 850 հազար ռ., խնամատարութեան 103 միլիոն 100 հազար ռ., և պարենաւորման նախարարութեան 77 միլիոն 250 հազար ռ.: Ռազմական-վարչական գործերու համար ուրեմն կը ծախսուէր պիւտճէի 40 տոկոսը: Արդարադատութեան նախարարութեան յատկացուած էր ծախսերու մէկ առ հարիւրը, լուսաւորութեան գործին՝ մէկուկէս առ հարիւր, իսկ գիւղատնտեսութեան վրայ ծախսուած էր մէկ առ հարիւրէն պակաս:

Այս համառօտ ակնարկը մէկ տարուայ ելեւմտացոյցի վրայ կուգայ հաստատելու, որ երկիրը դաշնակցական կառավարութեան ժամանակ չէր ապրեր արտադրական կեանքով. եկամուտներու մեծագոյն մասը (405 միլիոն 190 հազարէն 340 միլիոնը) կուգար թղթագրաւներու տպագրութենէն՝ իսկ ծախքերու մեծագոյն մասը կը լափէին ո'չ-արտադրական նախարարութիւնները՝ բանակն ու վարչական մարմինները: Զօրքը և ոստիկանութիւնը մեծագոյն բեռը դարձած էին ժողովրդական տնտեսութեան տկար մարմնոյն վրայ:

Կառավարութիւնը Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներէն պարտք առած էր 13 միլիոն տոլար, 4,4 միլիոն

48934-65

տողար ալ Անգլիայէն: Այս գումարներն ալ ոչինչ աւելցուցին Հայաստանի ժողովրդական տնտեսութեան ստեղծագործական կառուցութեան վրայ: այդ գումարներով ո՛չ գործարան շինուեցաւ, ո՛չ ալ առու փորուեցաւ: Նորէն զօրքը, կառավարութիւնը, կուսակցութիւնը, ոստիկանութիւնը, պարենաւորման գլուխ անցած մարդիկ խժռեցին, վերջացուցին զայն: Տնտեսական շինարարութիւնը ուշադրութեան առնուած չէր: Դաշնակցութեան պետական-ֆինանսական քաղաքականութեան մէջ: Եւ ընդհակառակը՝ Դաշնակցութեան քաղաքականութիւնը երեք տարի շարունակ կը մաշէր, կը հիւժէր ժողովրդական տնտեսութիւնը:

Գիւղացիութիւնը սոսկալիօրէն կը տուժէր թղթադրամներու գերարտադրութենէն: 1918 յուլիսէն մինչև 1920 գեկտեմբեր Հայաստանի գիւղացիութիւնը 14,5 միլիոն րուբլի էմիսիոն հարկ է տուած:

Գիւղացիութենէն մինչև 1919ի կեսը կը գանձէին հին տարիներու հարկերը:

Գաւառներու մէջ խմբապետներն ու գաւառապետները պետական հարկերէն զատ ինքնագլուխ կերպով նոր տուրքեր կը նշանակէին ու կը գանձէին գիւղերէն: Զօրամասերը և («սղմբերը») կը բռնագրաւէին հաց, անասուն, խոտ, կը փծացնէին ցանքսեր, այգիներ և պարտէզներ: Դաշնակ լրագրողները շատ կը սիրեն խօսիլ բոլշեւիկներու կատարած բռնագրաւումներու մասին խորհրդային իշխանութեան առաջին ամիսներուն: Կարմիր բանակի կատարած բռնագրաւումները ոչինչ են, համեմատելով այն թալանի հետ, որ սիստեմի էին վերածուած դաշնակցական զօրքին և խուճերուն կողմէ:

Գալով գիւղի ներքին պատկերին, դաշնակցական

Հայաստանի մէջ, դաշնակցական գործիչ Նիկոլ Աղբալեանի պատկերաւոր ոճը գործածելով, «նորէն ժանիքաւորն էր որ կ'իշխէր»: Տնտեսական քայքայումի այդ տարիներուն ոտքի տակ կ'երթային գիւղի չքաւոր ու աշխատաւոր տարրերը, որոնք անլուր շահագործումի կ'ենթարկուէին փոքրածիւ հարուստ գիւղացիներու՝ զորքաներու և համբաներու կողմէ: Անոնց ձեռքը կ'անցնէր հողերու մեծագոյն և լաւագոյն մասը, անոնցն էր սերմնացուն, ալիւրը և շուկայի մէջ եղած աղը, շաքարը, նաւթը: Կառավարական պաշտօնեաները որ գիւղերու մէջ սերմնացուի, պարենի և այլ գործերու վրայ կարգուած լիազօրներ էին՝ թալանի ու չարաշահութեան միջոցով աշխատաւոր գիւղացիութեան մարմինը ուտող ցեցեր դարձած էին: Քիչ չէին և դաշնակցական պարլամենտի (խորհրդարան) անդամներ, որոնք թուրք գիւղերու և պետական թալանին մէջ ձեռք տաքցնելով՝ նոր կալուածատիրութեան հիմքը կը դնէին «առավար հանրապետութեան» հողերու վրայ:

Ապրանքի պակասութիւնը և դրամի անկումը տաք մթնոլորտ էին ստեղծեր քաղաքներու մէջ փոքրածիւ չարաշահներու համար, որոնք ժողովրդական ընդհանուր աղքատութեան տարիներուն կարմիր ոսկիներու հունձք կ'ընէին: Մեծագոյն չարաշահները ամենամօտ վաճառականական ու աղքատական կապերով շողկապուած էին կառավարութեան անդամներուն հետ, իբրև կապալառուներ և այսպէսով կ'օգտուէին իրենք և իւրախներուն ալ շահ կուտային:

ԳԺՈՒՐ Է ԸՍԵԼ ԹԷ ԻՆՉ Կ'ԸԼԼԱՐ Հայաստանի ազգաբնակչութեան տնտեսական վիճակը, եթէ անոր կարգադրութիւնը միայն Դաշնակցութեան ձեռքը գտնուէր:

Բարեբախտաբար, Հայաստանի մէջ կը գործէր ամերիկեան կոմիտէն, որ տասնեակ հազարներով որբեր պահեց և հասակաւոր բնակչութեան ալ օգնութեան հասաւ:

Սակայն այդտեղ ալ անպակաս էր թալանն ու գողութիւնը, շնորհիւ «ազգասէր» հայ պաշտօնեաներու, որոնք աշխատաւորներու և որբերու բերնէն անոնց պատառ կը գողնային: Ամերիկեան կոմիտէի բարեսիրական-խնամատարական գործունէութիւնը նման էր ծակ տակառ լեցնելու աշխատանքին, որովհետեւ կառավարութիւնը իր ներքին և արտաքին քաղաքականութեամբ ամսէ ամիս ու տարուէ տարի կը բազմացնէր գաղթականներու և որբերու մերկ ու սոված բանակը:

Հայ-տաճկական վերջին պատերազմը (1920ի աշուն-ձմեռ) վերջնականապէս քայքայեց Հայաստանի ժողովրդական տնտեսութիւնը:

1920ի ձմեռը իր դաժանութեամբ կը լրացնէր ամէն դժբախտութիւն: Ուստի իրաւացի էր նոյեմբեր 29ին Խճեւանի մէջ կազմուած Զեղափոխական կոմիտէն, երբ Հայաստանը խորհրդային յայտարարելով, հետեւեալ պատկերը կուտար այն դժոխային կացութեան, որ ստեղծած էր Գաշնակցութիւնը Հայաստանի մէջ:

«Անսահման ծանր է այն ժառանգութիւնը, որ մընում է յաւիտենապէս անհետացող դաշնակցական կառավարութիւնից ազատագրուած Հայաստանում: Իր ոճրագործ քաղաքականութեամբ նա երեք տարուայ ընթացքում ո՛չ միայն անընդունակ գտնուեց երկիրը խաղաղ վիճակի հասցնելու, ո՛չ միայն ժողովրդին չազատեց աղքատութիւնից ու կորուստից, այլ դեռ ևս ցարի քաղաքականութեան տասնեակ հազարաւոր զոհերի թուին աւելացրեց անթե-

ւան հայերի անթիւ, անհամար գնդեր, որոնք լուսահատ դրութեան հասած՝ չորս դին մահ ու անէծք էին տարածում: Քաղաքները՝ աւեր, շէնքերը՝ ամալի ու անմարդաբնակ, երկաթուղիները՝ բարուքանդ և կանգ առած: Ողբ ու կական է որ լսոււմ է, աղի արցունք է, որ թափոււմ է Հայաստանի մի ծայրից միւս ծայրը»:

Ո՛չ մէկ չափադանցութիւն կայ այս բնորոշումին մէջ: Եթէ հայ ժողովուրդի անցած պատմութեան վատագոյն դարերու պատմիչները՝ Խորենացի մը, Ղաստիվերգացի մը գլուխ բարձրացնէին իրենց գերեզմաններէն ու դիտէին դաշնակցական Հայաստանը, անոնք պիտի կարծէին, որ ոչինչ փոխուած է հայ երկրի մէջ՝ նոյն աւերը, նոյն սովը, նոյն ողբը և համատարած մահը: Եւ այս ամենը այն կառավարութեան օրօք, որ առաւօտէն մինչեւ իրիկուն և տարին, բոլոր հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութիւնը պահելու մասին կը գողար: Հայաստանի ժողովուրդն ու անոր տնտեսութիւնը աւելի ապաշնորհ ու ոճրագործ պաշտպան չէին ունեցած, քան Գաշնակցութիւնը:

Հայաստանը կանգնած էր գերեզմանի ալիին: Փրկութեան միակ միջոցը Գաշնակցութենէն ազատուիլն էր: 1920ի նոյեմբեր 29ին հայ կոմունիստները տուին այդ ազատութիւնը Հայաստանի բանւորներուն ու գիւղացիներուն: Զեղափոխական կոմիտէն խաղաղութեան ու տնտեսական շինարարութեան ծրագրով անցաւ իշխանութեան գլուխ: Սակայն Գաշնակցութիւնը 1921ի փետրուարին ձեռնարկեց իր վերջին ոճրագործութեանը ժողովրդի հանդէպ: Փետրուարեան հակաիշխանութեամբ Գաշնակցութիւնը Արաբական դաշտի, Գարալագեաղի և յետոյ Զանգեզուրի մէջ լրացուց իր նախորդ աւերումներու պակասը: Եւ ի լրումն

ամէն ոճիրներու, դաշնակցական «Փրկութեան Արմիան», Երեւանէն փախչելէ առաջ, հողոպտեց ու իր հետը տարաւ պետական գանձը, որ ժողովրդին կը պատկանէր:

Պետական գանձարանի այդ թալանով դաշնակցաները կ'ուզէին նեղը դնել նորէն Երեւան մտնող Խորհրդային կառավարութիւնը, որպէս զի ան չկարողանայ հիւժուած ժողովրդին օգնութեան հասնի:

Ու մինչեւ այսօր ալ դաշնակցութիւնը ո՛չ միայն երկրի ժողովրդին չվերադարձներ անոր դրամը, այլ անամօթաբար կը յայտարարէ թէ պարտական չէ թալանը վերադարձնելու:

* * *

Ահա համառօտ ձեւով ու չոր թիւերով ներկայացուած այն խղճալի ու անտանելի տնտեսական մթնոլորտը, որ կը շնչէր Հայաստանի ժողովուրդը դաշնակցութեան «անկախ հանրապետութեան» մէջ: Ահա երկիր մը որ տաճկահայ քաղթականի մը սուր ասացուածքով Հայաստանն չէր, այլ մահափախան: Սովը, համաճարակ հիւանդութիւններն ու պատերազմները 25 առ հարիւր նուազեցուցին Հայաստանի բնակչութեան թիւը:

Ահա երկիր մը, որու տնտեսական հիմքերը անդադար կը քանդէին դաշնակցականները և փչող պատի մը մէջք տուած «Մեծ, Միացեալ ու Անկախ» Հայաստան ստղծելու կը ձգտէին: Թող ո՛չ մէկ դաշնակցական նախախարար յանդգնի վարդագոյն ներկայացնել մայիս 28ով ստեղծուած և Ալեքսանդրապոլի դաշնագրով թաղուած «Հայաստանի Հանրապետութեան» տնտեսական կեանքը: Ո՛չ միայն վերապրող քաղթականներն ու որբերը, այդ

սեւ օրերու ու տարիներու ակնատեսները և զոհերը, այլ դաշնակցական կառավարութեան փիճկագրութիւնն իսկ իր համը թիւերով կը բողոքէ դաշնակցական ստամոստութեան դէմ:

Պատահակա՞ն երեւոյթ էր արդեօք Հայաստանի տնտեսութեան սահմակեցուցիչ փուլումը 1918էն մինչեւ 1920ը: Ո՛չ: Ան ուղղակի հետեւանքն էր ընդհանուր քաղաքական փիճակի, որ ստեղծեցին Անդրկովկասի երեք հակայեղափոխական ազգայնական կուսակցութիւնները, երեք «անկախ» հանրապետութիւններ հիմնելով: Անդրկովկասի երեք մասերը իրարմէ տնտեսական, քաղաքական ու մաքսային պատերը իրարմէ անպատիժ չէր կրնար անցնիլ հայ, վրացի և թուրք ժողովուրդներու տնտեսութեան համար: Եւ ամենէն շատ պիտի տուէր ատկէ և տուէր Հայաստանի տնտեսութիւնը: Եթէ չըլլար Թիֆլիսի, Բագուի և Երեւանի կառավարութիւններու նեղ ազգայնական ու բուրժուական կարծամիտ եսասիրութիւնը, այն ատեն, նոյնիսկ երեք մասի բաժնուած Անդրկովկասը աւելի կամ պակաս տանելի տնտեսական կեանք կ'ունենար: Սակայն մուսավաթ, մենչեիկ ու դաշնակցական կառավարութիւնները ո՛չ միայն լիովին օժտուած էին այդ բուրժուական սահմանափակ եսասիրութիւնով, այլ յարձակողական, թալանախիստ ազգայնականութեան թոյնով վարակուած էին մինչև իրենց ուղն ու ծուծը: Ռուսաստանէն բաժնուած, իրարու դէմ պատնէշներ հանած, իւրաքանչիւրն իր սեփական ու օրէջօր պակսող իւղի մէջ տապալուող երեք հանրապետութիւնները տնտեսապէս հիւժուեցան ու նեխուեցան: Հայ, վրացի և թուրք ժողովուրդներու տնտեսութեան վերականգնումը հնարաւոր էր միայն Անդրկովկասի

անտեսական տարբեր, իրար մնող ու լրացնող մասերը վերակապելով: Այդ հնարաւորութիւնը կրնային իրագործել և իրագործեցին երեք ժողովուրդներու խորհրդային կառավարութիւնները, որոնք անտեսական և քաղաքական հիմունքներով Անդրկովկասի դաշնակցութիւն կազմեցին և բնական, անտեսական յառաջդիմութեան օրէնքներուն հետեւելով դաշնակցային կապերով միւս խորհրդային հանրապետութիւններու հետ շաղկապուելով ողջ խորհրդային Միութեան անտեսական սիստեմին, համակարգութեան մէջ մտան:

Ուրիշ գրքովով մը կը լուսաբանենք այս շիտակ ու բարերար ուղին: Գաղութահայ աշխատաւոր և բոլոր անշահախնդիր, ճշմարիտ հայրենասէր տարրերը գիտեն ու համոզուած են որ խորհրդային իշխանութիւնը անտեսական վերածնունդի և հոյակապ շինարարութեան էջ մը բացած է մեր պատմութեան մէջ: Միայն դաշնակցական նախկին նախարարներն ու գործիչները կը ժխտեն այս պարզ իրողութիւնը և գովքը կ'ընեն «իրենց» Հայաստանի, որ աւերակ էր ու գերեզման: Գահճները կը հրձուին իրենց գոհով: Միւսել թաղողները գերեզմանէն դուրս ուրիշ աշխարհ չեն տեսներ:

Գաղութահայ աշխատաւորները երկրի աշխատաւորներու ու կառավարութեան հետ ձեռք ձեռքի կը քալեն վերաշինութեան ու նոր շինարարութեան ծանր, երկարատեւ, բայց բեկմնաւոր ուղիով:

unp. 2
grm 1

2

10.617